
HET ALTAAR VOOR DE JEZUIETENSTATIE ST. CATHARIJNE

Henri Defoer, directeur van Rijksmuseum Het Catharijneconvent, publiceerde in een aflevering van jaargang 1980 van dit *Maandblad* een artikel over een geschilderd interieur van de Sint Catharijnekerk te Utrecht uit 1843 (zie afb. 1)¹⁾. De schilder, A. W. Nieuwenhuizen, gaf het interieur weer, gezien vanuit het zuid-westen. Geheel rechts op het doek is in beeld gebracht hoe in het zuidtransept de mis wordt opgedragen aan een altaar. Boven het altaarstuk met de Verrijzenis van Christus is een, waarschijnlijk in hout gesneden, reliëf weergegeven. De voorstelling van dit reliëf, de Verschijning van Maria aan Ignatius van Loyola (zie afb. 2)²⁾, de stichter van de orde der Jezuïeten, zou men, zoals Defoer in zijn artikel opmerkt, eerder in een Jezuïetenkerk verwachten. Terecht stelt hij dat men moet bedenken dat er, voordat de St. Catharinakerk in 1840 als statiekerk aan de Rooms Katholieke Gemeente werd overgedragen, gekerkt werd in de statie in het Catharijnesteegje, een schuilkerk die tot 1767 aan de Jezuïeten behoorde.

De voorstelling van de verschijning van Maria aan Ignatius zoals we die waarnemen op het door Nieuwenhuizen geschilderde altaar, treffen we ook aan op een getekend altaarontwerp van Henricus Franciscus Verbrugghen (Antwerpen 1654-1724 Antwerpen) uit 1701 (zie afb. 3)³⁾. Het altaarontwerp van deze Zuidnederlandse beeldhouwer, bouwmeester en ornamentist, is, te zamen met een ontwerptekening van het reliëf zelf (zie afb. 4), tot 10 juni 1991 te zien op de tentoonstelling „Jezuïeten in Nederland“ in Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Op deze tentoonstelling hebben de tekeningen een plaats gekregen bij de afdeling schuilkerken der Jezuïeten en illustreren aldaar de Utrechtse situatie.

Het ontstaan van schuilkerken in de Noordelijke Nederlanden was het gevolg van het verbod van overheidswege om Rooms Katholieke erediensten te houden. In Utrecht kondigde de magistraat hiertoe op 18 juni 1580 een ordonnantie af „tegens de exercitie

Gezicht in de St. Catharina-kerk vanuit het zuid-westen, A.W. Nieuwenhuizen, 1843, Olieverf op doek, 51,5 x 43 cm, Particuliere verzameling (foto: Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht).

Gezicht in de St. Catharina-kerk vanuit het zuid-westen, A.W. Nieuwenhuizen, detail (foto: Rijksmuseum Het Catharijneconvent).

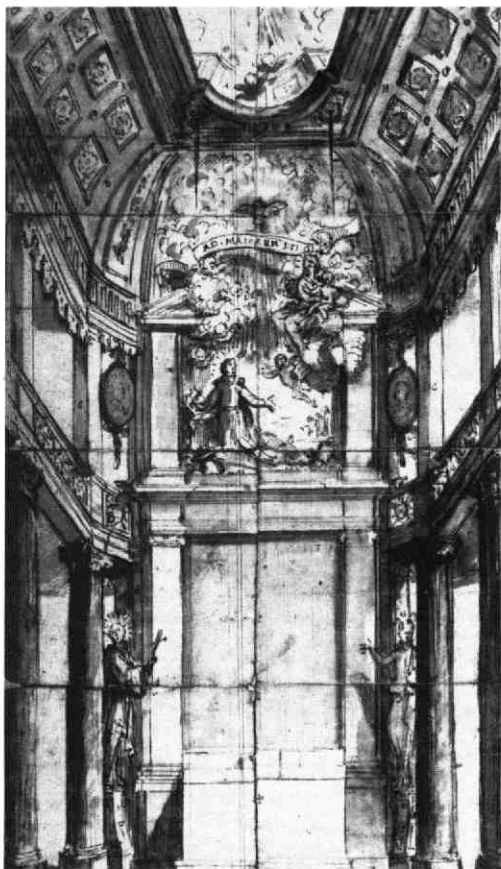
van de Roomsche Religie en het dragen van geestelijke klederen''⁵). De periode direct voorafgaand aan en volgend op dit verbod was van cruciaal belang voor de kerkelijke gezindte van de bevolking. Utrecht, dat gedurende de 17de eeuw een populatie van bij benadering 25.000 inwoners heeft gehad, telde in 1602 12.000 à 14.000 katholieken. In 1622 was het aantal communicanten geslonken tot 8.000⁶). Een afname die men kennelijk niet vermocht te keren⁷), wat niet vreemd is gezien het geringe aantal priesters dat werkzaam was in de Noordelijke Nederlanden gedurende deze periode. Rond de eeuwwisseling bijvoorbeeld waren slechts 70 priesters beschikbaar ter bediening van 1300 parochies⁸) of staties.

In het keren van het tij ten goede van de katholieke gezindte, heeft de Sociëteit van Jezus van aanvang aan een actieve rol gespeeld. Na de dood in 1580 van de eerste en laatste aartsbisshop na de reformatie, Schenk van Toutenburg, werden de Noordelijke Nederlanden door de Jezuïeten als missiegebied beschouwd. Het verzoek dat twee seculiere priesters op 20 juni 1592 aan de paus en de Vlaamse provinciaal richtten om bijstand, werd gehonoreerd met de aanstelling van vier missionarissen. Eén van hen, Willem de Leeuw, verbleef van 1592 tot zijn dood in 1612 in

Utrecht en was daarmee waarschijnlijk één van de eerste missionarissen in die stad.

In de eerste decennia van de missie hadden de missionarissen geen vaste woning en kan men dan ook niet van standplaatsen spreken. Zij wisselden voortdurend van verblijf en kerken bij particulieren die hen welgezind waren. Met de opbouw en organisatie van een statie⁹) konden de missionarissen aanvangen wanneer zij voldoende werden geruggesteund door een groep trouwe aanhangers. Een logisch vervolg hierop was het inrichten van een schuilkerk met bijbehorende pastorie.

In Utrecht stichtten en bedienden de Jezuïeten twee staties die op een steenworp afstand van elkaar lagen. De schuilkerk gewijd aan Martinus was gevestigd in de Heerestraat en werd van 1623 tot 1765 door de Jezuïeten beheerd. De andere statie, het zogenaamde Catharijnesteegkerkje, werd waarschijnlijk in het tweede decennium van de 17de eeuw gesticht en bevond zich op het terrein dat begrensd werd door de Nieuwegracht, het Catharijnesteegje en de Lange Nieuwstraat. In een document dat te dateren is in 1664/65 en dat een opsomming geeft van in Utrecht werkende „Mispriesters'', wordt de locatie

Ontwerp van een altaar voor een Jezuïetenstatie te Utrecht, Henricus Franciscus Verbrugghen, 1701, pen in bruin en aquarel op papier, 38,5 x 22 cm, Stedelijk Prentankabinet, Antwerpen (foto: Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen).

als volgt omschreven: „P. van Dillen, Jezuït, woont op de Nieuwe Graft, naest Jofr. Dierout, die oock meestresse van 't paepsche huys veynst te wezen; de kerck komt uyt aen de Nieuwe Graft, op 2 punten in 't Catharijne steechjen en in de Nieustraat''¹⁰). In hetzelfde document wordt ook een zekere pater Godfridus genoemd „die soude dienst doen in de nieuwe kerck achter Jor. Dierout, daerbij een goet getal kloppen wonen''¹¹). Mogelijk moeten we uit deze laatste zinsnede opmaken dat het schuilkerkje op het terrein met de begrenzingen zoals boven omschreven, op een gegeven moment een nieuwe behuizing heeft gekregen. Op de precieze locatie van de schuilkerk krijgt men pas zicht door middel van koopakten uit het einde van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw. Voor de goede orde moet wel vermeld worden dat de statie reeds in 1767 niet meer door Jezuïeten werd bediend.

Aanleiding voor het verdwijnen van de Jezuïeten uit het Utrechtse stadsbeeld, is een verordening die de Utrechtse vroedschap op 15 oktober 1764 uitvaardigde.

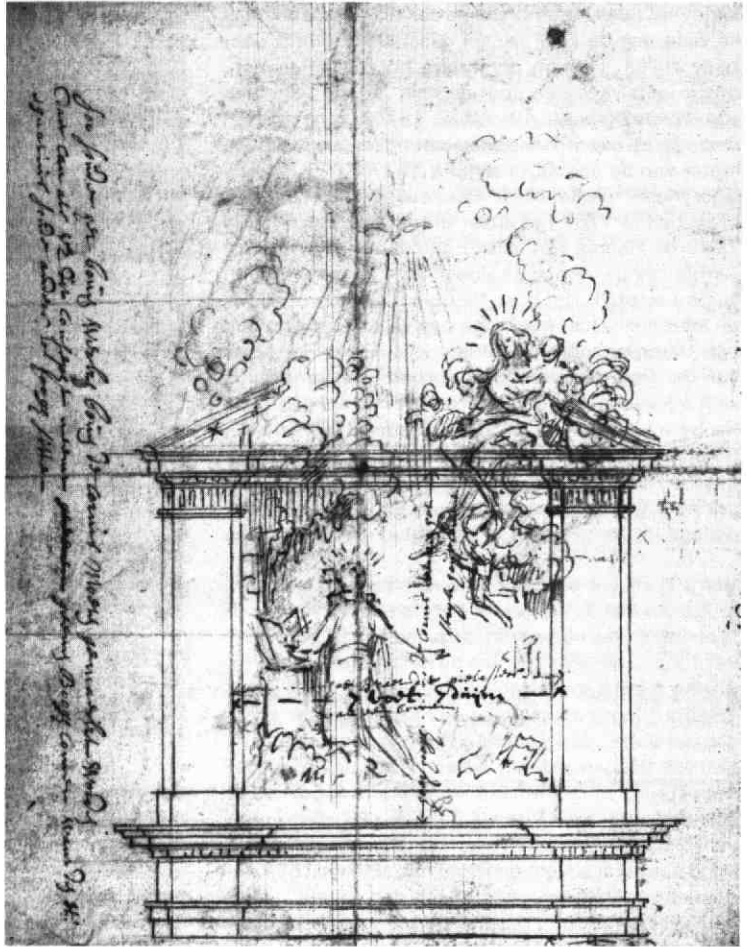
De strekking van deze verordening was, dat er binnen de muren van de stad slechts priesters werkzaam mochten zijn met toestemming van de vroedschap. Hiervoor kwamen alleen seculieren (wereldgeestelijken) in aanmerking die waren geboren op Staats grondgebied en die bereid waren een verklaring omtrent de pauselijke macht te tekenen, gelijk aan die, welke in Holland bij plakkaat van 21 september 1730 was voorgeschreven. Het was de opzet om de regulieren (ordegeestelijken) in de stad te doen uitserven door bij overlijden hun plaats aan seculieren te vergeven. De laatste pastoor van de Catharijnesteegkerk, Frederik de Smet, overleed in 1767. Uit een „Memorie van Goud, Silver, Juwelen en verdere kerkciraden, als bevonden zijn in de Bidplaatse der Roomsche-Catholieke Gemeente binnen de Catharijnesteeg, . . ." van 12 maart 1768 blijkt, dat de assistent van De Smet, pater Petrus Baetens, „op orde van de Ed. achtb. Heeren Borgemeesteren deeser Stad, op den 15 Febr. deeser Jaar 1768 was hier vertrokken''¹²). Na enige jaren te hebben leeggestaan werd de statie vanaf 7 juli 1774 tot 6 mei 1842 bemand door seculiere geestelijken. Na die tijd werd de schuilkerk verlaten voor de St. Catharinakerk. De Jezuïeten die uit de stad waren verjaagd bleven, waarschijnlijk tot de opheffing van de orde in 1773 door paus Clemens XIV, de hoop koesteren dat zij eens naar hun eigendommen, de schuilkerk met aangehoorigheden en inventaris, terug konden keren. Echter de overname van de statie door seculiere geestelijken hield in dat goed en have aan laatstgenoemden werden toegewezen. Men kan er dus van uitgaan dat de overgang van reguliere naar seculiere bediening geen consequenties heeft gehad voor de aanwezige kerkinventaris.

Terugkomende op de koopakten en daarmee op de precieze locatie van de schuilkerk, is er het volgende te melden. Op de openbare veiling van 9 januari 1790 werd het perceel Nieuwegracht 47 verkocht. Volgens de koopakte belendde het perceel zuidelijk, dat wil zeggen aan de zijde van het pand Nieuwegracht 49, de Rooms Katholieke kerk¹³). Op 1 november 1823 werd perceel nummer 47 gekocht door Joannes Gerardus Dadelbeek, pastoor van de Catharijnesteegkerk¹⁴). Het pand figureerde ten derde male op een verkoping op 25 september 1841. Dit maal tezamen met twee andere percelen, te weten Nieuwegracht 49 en Catharijnesteeg 3/3 bis. Deze drie panden werden op de markt gebracht door de pastoor en de kerkmeesters van de Rooms Katholieke gemeente vergaderende in de kerk van de Catharijnesteeg. Volgens de opgestelde akte waren de panden meer dan vijftig achtereenvolgende jaren in bezit en beheer geweest van de Rooms Katholieke gemeente, zonder dat de titel of overschrijving van eigendom vereist was geweest.

Het pand Nieuwegracht 49 en het pand Catharijnesteeg 3/3 bis werden in de akte respectievelijk omschreven als:

1. Een kerkgebouw, vanouds genaamd de kerk in de

Ontwerp voor een altaardecoratie voorstellende: de Verschijning van Maria aan Ignatius van Loyola, Henricus Franciscus Verbrugghen, 1701, pen over potlood op papier, 20 x 15,5 cm, Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen (foto: Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen).

- Catharijnesteeg, (waarbij) pastoriehusinge en tuin, . . . ook een uitgang hebbende in de Catharijne-steeg door de gang- of poortweg langs de woning onder nummer twee nagemeld.
2. Een kamer of woning, zijnde de kosterswoning van het voorgaande perceel, . . . aan de noordzijde van de Catharijnesteeg . . .¹⁵).

Een gesprek dat Albert van Rooijen in 1915 had met de toen 94-jarige hovenier Jan Verheul brengt nog enig licht in de zaak¹⁶). Verheul ging in zijn jeugd in het Catharijnesteegkerkje ter catechismus en werd daar in het voorjaar van 1833 aangenomen. Uit de weergave van het gesprek blijkt, dat de kerk vanaf de Nieuwegracht via een brede, hoekige voorgang van nummer 49 te bereiken was. Een schets van de toegang tot deze voorgang, twee jaar na de koppelverkoop van de drie panden in 1841 en zoals de inscriptie op de schets aangeeft vlak vóór de verbouwing van 1843, is hierbij afgebeeld (zie afb. 5). Dat het afgebeelde huis het pand Nieuwegracht 49 is, valt af te leiden uit het feit dat de heer Alewijn en de heer J. Nijland als eigenaar worden aangeduid respectievelijk in het jaar 1843 en 1881¹⁷). Volgens hovenier Verheul

kwam men aan het eind van de voorgang in een soort voorportaal, van waaruit men rechtdoorgaande direct in de kerk terecht kwam. Ging men echter links dan kon men via een trap de bovengalerij bereiken die zich boven de zijbeuk bevond. Deze beuk bereikte men door vanuit het voorportaal direct rechts te gaan. In de westelijke gevel, liggend tegenover de ingang, waren volgens de hovenier hoog in het muurwerk een paar grote kerkraden aangebracht.

Brengt men vandaag de dag een bezoek aan Nieuwegracht 49, dan treft men aan het einde van de brede gang, in het achterhuis, op de begane grond en de eerste verdieping, de zalen aan van danscentrum De Rijk. Ondanks de aan- en verbouw aan het pand, zijn de elementen zoals ze door Jan Verheul werden geschetst, nog enigszins herkenbaar. Denkt men de aanbouw van de begane grond en de verdiepingvloer weg, dan houdt men een ongelede ruimte over die twee verdiepingen beslaat. Bij de toegang tot de benedenzaal bevindt zich een trap die naar de eerste verdieping leidt waar vanouds de zijbeukgalerij te vinden was. De zijbeuk en de steunende elementen van de galerij zijn op de begane grond herkenbaar aan een

ongeveer twee meter brede strook die aan de oostelijke zijde van de zaal visueel gescheiden wordt door twee zuilen. De van oorsprong houten kolommen, drie in getal, werden door de heer Nijland, eigenaar van Nieuwegracht 49 vanaf 1870, aangetroffen staande in noord-zuidelijke richting ongeveer twee meter van de oostelijke zijmuur af.

Voor deze ruimte heeft Henricus Franciscus Verbrugghen in 1701 het altaar ontworpen dat, toen in 1842 de Rooms Katholieke gemeente naar de Sint Catharinakerk verhuisde aldaar werd opgesteld in het zuidtransept¹⁸). Het door Nieuwenhuizen geschilderde interieur is niet het enige bewijs dat het ontwerp van Verbrugghen werd uitgevoerd. Op de keerzijde van de grote ontwerptekening geeft de kunstenaar zelf, via een inscriptie onomwonden te kennen: „Dit hebbe ick gemaect in myn Broeders kerk tot Utrecht in het jaer 1701”. De broer waar Henricus op doelt is Hubertus Verbrugghen. Deze was zes jaar als Jezuïet-missionaris werkzaam in de Noordelijke Nederlanden. Hij overleed in Utrecht in 1702¹⁹).

Vergelijken we de grote ontwerptekening van Verbrugghen met de hierboven geschetste ruimte van de schuilkerk, dan valt op dat, afgaande op de schriftelijke bronnen, slechts één van de door Verbrugghen geplande zijbeuken en zijbeukgalerijen is gerealiseerd. Tevens dringt zich de vraag op naar de exacte locatie van het altaar. Jan Verheul gaf in zijn gesprek met Albert van Rooijen aan dat, wanneer men de kerk vanuit het voorportaal betrad, het altaar stond opgesteld tegen de linker- ofwel de zuidmuur²⁰). Dat deze muur van oudsher de plaats was waar zich een altaar bevond, laat zich bevestigen door een akte uit 1664 met de naam: „Van een raam boven den autaar”. Deze akte was in 1915 in bezit bij de toenmalige eigenaar van het perceel Nieuwegracht 51²¹). Op 22 juli 1664 verklaart Joan van Blockland, overste van de missie S.J., ten overstaan van Joffr. Agatha Dierouts dat de muur waar het altaar tegenaan staat gemeen is; in het bovenste deel van de muur is „bij gedooge” een raam aangebracht, zonder afbreuk te doen aan de gemeenschappelijkheid van de muur. Dit raam, of althans een spoor daarvan in de vorm van een brede boogvormige toog, werd door Van Rooijen op de bovenverdieping van het achterhuis van perceel Nieuwegracht 51 aangetroffen²²). Mogelijk werd het raam dichtgemetseld toen in 1701 het nieuwe altaar van Verbrugghen werd geplaatst.

De ruimte die de kunstenaar bemeten kreeg voor het altaar was, afgaande op de huidige situatie, ongeveer zeven meter. Wat betreft de maten die het altaar heeft gehad, is ons alleen de breedte van het reliëf overgeleverd. Op de ontwerptekening hiervan heeft Verbrugghen een breedtemaat aangegeven van 7 voet 7 duim. Dit is bij benadering twee meter²³). De overige inscripties op de tekening duiden aan op welke wijze de kroonlijst door de Mariavoorstelling moet worden doorbroken, en wat de optische verhouding dient te worden ten opzichte van de voorstelling van Ignatius. Het veld dat op de grote ontwerptekening open werd gelaten, bevatte waarschijnlijk het schil-

De eerste Jezuïetenstatie (Catharijnesteeg). Gezicht op de voorgevel der kerk aan de Nieuwegracht vóór de verbouwing van 1843, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Topografische Atlas Kb. 3. 1. (foto: Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht).

derij met de Verrijzenis van Christus dat als altaarstuk op het interieur van Nieuwenhuizen te zien is. In de hierboven reeds vermelde „Memorie van Goud, Silver, Juwelen en verdere kerkciraden . . .” uit 1768 wordt namelijk een altaarstuk met de Verrijzenis van Christus genoemd²⁴).

Gemaakt voor de Jezuïetenstatie, sloot de iconografie van het altaar van Verbrugghen aan bij wat bij deze orde gangbaar was. Behalve een episode uit het leven van de stichter van de orde, uitgebeeld op het reliëf, prijkte direct onder de Heilige Geest in de vorm van de duif, het devies van Ignatius „Ad Maiorem Dei Gloriam”. Aan weerszijden van het altaar zijn beelden weergegeven van de ordeheiligen Franciscus Xaverius (links) en Franciscus Borgias (rechts), en medaillons met Aloysius en Stanislaus Kostka flankeren het reliëf. Deze iconografie vond men kennelijk minder goed van toepassing op de nieuwe locatie van 1842. Slechts de Verschijning van Maria aan Ignatius is behouden gebleven. Het devies van Ignatius is weggehaald en vervangen door een bekroning die volgens Defoer verband houdt met de Broederschap van het Allerheiligste Hart van Maria ter Bekering van de Zondaren (39).

In een volgend artikel ben ik voornemens dieper in te gaan op de iconografie van het altaar en van het hiermee in verband staande en in de 18de eeuw in de statie aanwezige liturgische gerei.

Rijksmuseum Het Catharijnesteeg, Utrecht.

Onno Helleman

Noten:

1. H.L.M. Defoer, Een geschilderd interieur van de Sint Catharinakerk te Utrecht uit 1843, Maandblad Oud-Utrecht 53 (1980), pp. 37-39
2. L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, I-III, Paris 1955-1959, III-2, p. 675. De heilige Maagd verscheen aan Ignatius van Loyola in de grot van Manresa alwaar zij hem de „Geestelijke Oefeningen“ dicteerde.
3. De heer Casper Staal van Rijksmuseum Het Catharijneconvent werd door de kunsthistorica Iris Kockelbergh middels een brief dd. 14 maart 1987 op deze tekening opmerkelijk gemaakt. De tekening bevindt zich in de collectie van het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen (inv.nr. 2.100)
4. Met dank aan de heer Carl Depauw, wetenschappelijk assistent bij het Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen. De tekening bevindt zich in de collectie van bovenvermeld instituut (inv.nr. 2.101).
5. Zie voor de geschiedenis van de katholieken in Utrecht: N. Boukema, De Katholieken in Utrecht 1580-1672, Maandblad Oud-Utrecht 56 (1983), pp. 177-180; citaat: p. 177
6. N. Boukema, o.c., p. 179
7. Dit aantal schijnt zich na 1622 min of meer te stabiliseren.
8. P. Begheyn S.J., Geschiedenis van de jezuïeten in Nederland, in: Tentoonstellingscatalogus „Jezuïeten in Nederland“, Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht 1991, pp. 6-18, m.n. p. 7
9. Een statie is een werkgebied van een priester voor de parochie-indeling van 1856.
10. J.H. Hofman, Allerlei, betreffende de stad Utrecht, Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht V (1878), pp. 180-234; nr. d.9
11. J.H. Hofman, o.c., nr. d.19
12. P. Polman, Katholiek Nederland in de achttiende eeuw, deel II: De Hollandse zending 1727-1795, Hilversum 1968, pp. 326-327
13. A. van Rooijen, Nog iets over het Catharijnesteekkerkje, Utrechtsch Jaarboekje 75 (1916), p. LXIV
14. A. van Rooijen, o.c., p. LXIV
15. A. van Rooijen, o.c., p. LXXVI-LXXVIII
16. A. van Rooijen, o.c., p. LXXXVIII, nt. 2
17. De heer Nijland kocht het pand Nieuwegracht 49 (alsmede de woning Catharijnesteeg 3/3 bis) op 15 januari 1870 van de heer Alewijn die er vanaf 1841 woonde, samen met zijn dienstmaagd Julia: A. van Rooijen, o.c., p. LXXVIII, LXXVIII, nt. 2
18. Het eerste artikel van de verkoopacte uit 1841 bepaalde dat de drie betreffende percelen werden verkocht „zonder iets daarvan aard- of nagelvast uit te zonderen dan hetgeen in het kerkgebouw voor de godsdienstoefening gebezigd werd, als het orgel, het altaar met aanbehoren, de preekstoel, het marmeren wijwatervat etc.“. Zie A. van Rooijen, o.c., p. LXXVIII
19. C.H. van Herck, Hendrik Frans Verbrugghen. Antwerpsch beeldhouwer 1654-1724, Jaarboek van Antwerpen's Oudheidkundige Kring 16 (1940), nr. 82
20. A. van Rooijen, o.c., p. LXXVIII, nt. 2
21. A. van Rooijen, o.c., p. LXXVII. Zie voor de redenering dat het perceel Nieuwegracht 51 deel heeft uitgemaakt van het schuilerkerkcomplex: A.F.E. Kipp, Archeologisch en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984, Maandblad Oud-Utrecht 58 (1985), pp. 133-137
22. A. van Rooijen, o.c., p. LXXIV, nt. 1
23. De Utrechtse voet was circa 26,8 cm, en er gingen 10 Utrechtse duimen in een voet. Zie: E.J. Hasinghuis, Bouwkundige termen, Utrecht/Antwerpen 1986, passim
24. Behalve van het altaarstuk met de Verrijzenis wordt in de „Memorie . . .“ nog melding gemaakt van twee altaarstukken, voorstellende de Geboorte van Christus en Christus aan het kruis. Zie: P. Polman, o.c., p. 327. Mogelijk waren ook dezealtaarstukken voor het altaar van Verbrugghen bedoeld en werden de drie genoemde schilderijen naar gelang de tijd van het jaar geplaatst.
25. H.L.M. Defoer, o.c., p. 39

Stadswandeling langs Utrechtse gevelstenen

Zaterdag 22 juni a.s., zal onder leiding van drs. J. W. C. van Schaik een stadswandeling plaatsvinden langs gevelstenen in de Utrechtse binnenstad.

Drs. J. W. C. van Schaik studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is auteur van de publikatie „Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen“, die hij vorig jaar in eigen beheer uitgaf. Daarin beschrijft hij oude gevelstenen en maakt een vergelijking met de tekeningen die Nicolaas van der Monde ongeveer 150 jaar geleden maakte.

Onderzoek werd verricht naar de herkomst en de betekenis ervan.

Aan de wandeling, die circa anderhalf uur zal duren, zijn geen kosten verbonden. Om 10.00 uur wordt van start gegaan op de Pausdam. Indien de belangstelling erg groot is, zal er 's middags een extra wandeling plaatsvinden.

U kunt zich op twee manieren opgeven:

- Door middel van een opgave-formulier bij de lezingenavonden van Oud-Utrecht.
- Door een briefje met opgave van het aantal personen en voorzien van uw naam, adres en telefoonnummer te zenden aan:

Mw. H. P. I. M. Vries
Voorstraat 87bis
3512 AL Utrecht